

Олександр ДАНИЛЕНКО

доктор історичних наук, професор,
кафедра новітньої історії України,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Святослав ДАНИЛЕНКО

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова
(Київ, Україна), swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Формування радянської податкової політики (початок 1920-х рр.): історіографічні аспекти

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.134>

УДК: 930-043.83:336.221.4«1920/1925»

Анотація. Метою статті є аналіз історіографічного доробку українських дослідників з історії радянської податкової політики в початковий період її формування. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові і спеціальні методи: історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, узагальнення, кількісний, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний. **Наукова новизна** роботи полягає в комплексному аналізі стану вивчення історії формування та початкового періоду функціонування радянської податкової системи. З'ясовано концептуальні підходи і прийоми, що використовувалися вітчизняними й зарубіжними фахівцями з метою наукової реконструкції цієї актуальної для нинішньої практики проблеми. **Висновки.** Аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків засвідчив, що було зроблено чимало для вивчення теми. По-новому осмисливши загальнодоступні джерела та залучивши до наукового обігу маловідомі або раніше закриті архівні матеріали, як вітчизняні, так і зарубіжні, дослідники запропонували нове бачення спроб радянського керівництва покращити економічні показники шляхом трансформацій і перерозподілу фінансових потоків у республіках, зокрема й в УСРР. Зроблено суттєві корекції змісту термінологічно-понятійного апарату, пов'язаного з податковою системою. Водночас констатується факт наявності в історіографії механічного ототожнення понять та явищ «податкова політика» й «податкова система», присутність класового підходу, підкреслена необхідність усебічних узагальнюючих праць, які розглядали б тему у широкому контексті сучасних економічних трансформацій.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, історіографічний процес, нова економічна політика, податкова політика, податкова система, Наркомпрод УСРР, Наркомфін УСРР.

Історіографія, як самостійна наукова дисципліна, має власний предмет та об'єкт дослідження. За радянської історичної науки, на думку І.Колесник, «історіографія виконувала методологічні, рефлексивні функції, виступала засобом запозичення та інтерпретації західної науки (наукознавчих, епістемологічних, культурологічних ідей)

на вітчизняному ґрунті»¹. Додамо, що історіографія мала тоді виразну функціональну складову системи політичної цензури, виступаючи не інтелектуальним експертом наукового дискурсу, а контролером його політичної зрілості та відповідної теоретичної фабули (марксистської, партійної тощо). Діяли ідеологеми, які дивним чином трансформувалися в історіографічні схеми, догми та усталені теоретичні конструкції, тобто готові тиглі, які наповнювалися сепарованою фактологією.

Пострадянська доба нівелювала роль і місце історіографії, яка «почала втрачати свої домінуючі позиції» під впливом «модерністських стратегій, а також постмодерністських викликів», навіть «сприймається як інтелектуальний раритет радянської історичної науки»². Однак вона залишилася елементом «наукового традиціоналізму», особливо в працях кваліфікаційного рівня – кандидатських і докторських дисертаціях. На початку 1990-х рр. спостерігався певний «занепад теоретичних практик» в українській історичній науці, але відносний, тому що історики відмовилися від марксистської парадигми вивчення соціально-економічних та політичних проблем суспільного розвитку, хоча є прихильники формаційного методу вивчення історичного процесу, що «належить до основних методологічних засад світової науки нашого часу»³. Системне запозичення західних методологічних підходів (теорія тоталітаризму, цивілізацій, повсякдення тощо), яке спостерігалось впродовж 1990-х рр. в українській історіографії, створювало умови для появи плюралізму концепцій висвітлення історії. Але історична наука втратила культуру і практику історіографічної критики, крім замовних рецензій з проявом індивідуального нігілізму.

Екскурс у теорію і практику історіографічного дискурсу, до якого вдалися автори, зумовлений актуалізацією експертно-аналітичної функції історіографії. Для переважної більшості праць вона є формальним бібліографічним додатком, реєстраційним переліком монографій з їх поверховим описом. У них присутні «концепти історіографії» (тексти, автор, історична доба), інколи теоретичні інтерпретації, але майже відсутній теоретичний механізм становлення нового знання. Він набагато виразніше постає у концептуальних особливостях авторських тлумачень подій, епох, фактів, соціальних явищ, зафіксованих у монографіях, дисертаціях, статтях. Можна погодитися з І.Колесник, що історіографічний метод передбачає систематизацію «різних практик історіописання» та «класифікацію їх за стилем мислення відповідно до різних течій, напрямів, шкіл»⁴. Його прикладне застосування, на нашу думку, означає логічний перехід від абстрактного теоретичного до конкретного історичного, від формального переліку методів історичних дисциплін до виявлення реальних інтерпретацій, концепцій, обґрунтувань.

Виокремлюючи історіографічні концепції радянської «податкової політики», автори прагнули з'ясувати кілька принципових історично-теоретичних питань: походження терміна та явища «податкова політика», умови і час їх трансформації в історіографічний дискурс, дивовижну термінологічну сталість та консервативну прагматичність. Сотні праць з історії непу, з яких чимало історіографічних⁵, і в них

¹ Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Мат. Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К., 2005. – С.31–32.

² Там само. – С.32.

³ Котляр М.Ф. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.) // Український історичний журнал. – 2015. – №3. – С.25.

⁴ Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози. – С.33.

⁵ Корольков О.П. Современная советская историография экономических проблем непу: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1990. – 25 с.; Орлов И.Б. Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы. – Москва, 1999. – 193 с.; Историография сталинизма: Сб. ст. / Под ред. Н.А.Симония. – Москва, 2007. – 480 с.; Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія непу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.; НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты / Отв. ред. А.С.Сенявский и др. – Москва, 2006. – 543 с.

визначення «податкова політика» залишається ключовим, перекочує від праці до праці. Велика сила традиції та інерції. Вони в історіографічному дискурсі вирізняються особливим консерватизмом. Історики непу використовують терміни «продрозверстка» (символ «воєнного комунізму»), продподаток (візитка непу), меншою мірою «податкова система», «податкова справа», але обов'язково присутня дефініція «податкова політика», не вдаючись до виявлення їх спільного і відмінного через розкриття загального, особливого, одиничного. А відмінності між ними існували, які стосувалися не формальних термінологічних ознак, а базових структурно-функціональних основ. Для їх з'ясування недостатньо теоретичного моделювання та оперування трендами «надбудова» (політика) та «базис» (Наркомпрод, Наркомфін), тому що термін «податкова політика» передбачає відповідне структурування явища (формування програмних засад фінансово-економічної політики, конкретної реалізації партійними органами з обговоренням на політбюро, пленумах і з'їздах КП(б)У та РКП(б), особистої участі більшовицьких вождів). Наркомати не визначали принципів податкової політики, займаючись винятково процедурою і технікою оподаткування, стягнення податків. Їх не можна ототожнювати, а тим паче видавати за політику, повсякденну роботу податкових органів, здійснення продподаткових кампаній. Термін «податкова політика», на наше переконання, органічніше відповідає фінансовій політиці, форми і методи якої постали одразу з проголошенням непу.

Отже маємо простежити певну інституційну та історіографічну еволюцію використання концепту «податкова політика», починаючи від його термінологічної прописки, і до системної адаптації в історіографії непу. Важливо виявити структурно-функціональні складові самого явища через вивчення конкретних історіографічних джерел. Для цього необхідно розглянути основні фази і стадії історіографічного дискурсу, дотримуючись його цілісності, системності, хронологічної послідовності і справді історичної об'єктивності.

Спільним для радянських і сучасних дослідників непу, а з ним і пов'язана інтерпретація податкової політики, є індивідуальний внесок кожного історика у вигляді монографій, дисертацій, статей. Останні належать до історіографічних джерел, уособлюючи мовчазних свідків інтелектуального дискурсу різних поколінь учених. А вирізняє їх наявність концепцій, теоретичних прийомів, методологічних інновацій, послідовність тлумачень. На нашу думку, поняття «податкова політика», яке чомусь набуло концентрованого значення концепції висвітлення загальної податкової системи періоду непу, є занадто універсальним тлумаченням, маючи часові межі застосування і апаратного вжитку. Радянські історики, досліджуючи тактику і стратегію непу, допускали чимало умовних ототожнень його складових, інколи необгрунтовано ідеалізували «ленінську концепцію непу»⁶. Сучасна українська історіографія неоднозначно тлумачить неп, схиляючись до системної ревізії його тактико-стратегічного курсу, перегляду хронологічних рамок від проголошення курсу до реального впровадження, зосереджуючись на пролонгації дії розверстки, «окремій думці» партійно-радянської номенклатури УСРР стосовно скасування «воєнного комунізму» шляхом заміни продрозверстки натуральним податком⁷. Однак без суттєвих концептуальних і фактологічних підходів залишалося ключове і пріоритетне поняття «податкова політика», яке набуло універсального теоретичного та прикладного

⁶ Корольков О.П. Современная советская историография экономических проблем нэпа. – С.3.

⁷ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003. – 251 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – К., 1997. – 400 с.

дискурсу. Умовність та недоречність його застосування в окремих випадках вражає, але склалася традиція використання.

Вона спонукала авторів до уважного і послідовного текстологічного аналізу промов В.Леніна в березні – квітні 1921 р. на X з'їзді РКП(б), зборах і нарадах, системного перегляду нормативно-правових актів радянського уряду за 1921–1923 рр., хроніки подій, публікацій у фахових часописах тих років. Так, 8 березня у «Звіті про політичну діяльність ЦК РКП(б)» на X з'їзді партії вождь більшовиків уніказав терміна «податкова політика», але зосереджувався на питаннях «податку» і «натурального податку». А в заключному слові 15 березня про заміну розверстки натуральним податком він ототожнював «заміну» з «економічною політикою»⁸. За будь-яких умов явище «натурального податку» постає складовою частиною економічної (господарської) політики, а не навпаки. 9 квітня 1921 р., виступаючи на зборах секретарів партійних організацій Москви та Московської губернії, В.Ленін говорив «про продовольчий податок і про заміну продовольчої політики»⁹. Отже ключовим і визначальним є «продовольча» політика, організаційною формою якої став натуральний податок. У праці «Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови)» він уважав продподаток однією з форм переходу від «своєрідного “воєнного комунізму” до правильного соціалістичного продуктообміну». Базовим для нього залишався термін «продовольча політика» у вигляді задекларованого продподатку, тому що забезпечення хлібом робітників, російської армії, силових структур було для голови радянського уряду актуальним і важливим. Повноцінну і класичну податкову політику держави в умовах демонтажу грошової системи і ринку, натуральної частини бюджету – складно було уявити. Тоді формувалася законодавча база становлення радянської податкової системи, яка функціонувала в інституційних рамках Наркомпроду і Наркомфіну, що здійснювали фінансову політику державних органів через податковий апарат.

Нормативно-правові акти уряду радянської України 1921–1922 рр. не фіксують поняття «податкова політика». Його немає в п'ятнадцяти постановах ВУЦВК і РНК УСРР, які безпосередньо стосувалися впровадження непу в республіці. Термін не фігурує в постанові ВУЦВК «Про заміну продовольчої розверстки податком» від 27 березня 1921 р., а також у законодавчих актах на її подальшу адаптацію¹⁰. У них виписані організаційно-технічні та процедурні питання оподаткування селянських господарств, принцип прогресії, умови стягнення податку, покарання за невиконання, тобто основи податкової практики. 22 травня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про єдиний продподаток і підготовку продовольчої кампанії», юридично та організаційно започаткувавши сам термін, адміністративно-технічне та соціально-економічне явище – «продовольча кампанія»¹¹. 2 червня 1922 р. ВУЦВК скасував «помолподаткову кампанію» 1921–1922 року¹², яка мала ознаки репресивної системи, а 13 липня 1922 р. оголосив про початок чергової «продподаткової кампанії»¹³. Вона була структурно-функціональним елементом податкової системи Наркомату продовольства УСРР, а не міфічної «податкової політики».

Теоретичного й концептуального обґрунтування терміна «податкова політика» не використовував і М.Бухарін, який був головним інтерпретатором тактики

⁸ X-й з'їзд РКП(б), 8–16 березня 1921 р. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б), 8 березня // *Ленін В. Повне зібрання творів.* – Т.43. – К., 1974. – С.26, 61, 67.

⁹ Там само. – С.131.

¹⁰ Матеріали по натуральному налогу. – Вып.1. – X., 1921. – 27 с.

¹¹ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – №26. – Арт.395.

¹² Там само. – №27. – Арт.406.

¹³ Там само. – №30. – Арт.477.

і стратегії непу. У 1921 р. він називав «воєнний комунізм» господарською політикою влади, яка зводилась до «політики Наркомпроду, тобто до ревізійної системи продрозверстки»¹⁴. Фактор податкової політики не фігурував у його брошурі за 1920 р. про «будівництво великої кооперації», тобто в умовах політики «воєнного комунізму»¹⁵.

Службове листування структурних підрозділів Наркомпроду і Наркомфіну, протоколи засідань колегій цих ключових відомств, різні інструкції, циркуляри, звіти, які збереглися в архівних фондах, також не фіксують інституційного і термінологічного використання поняття «податкова політика». У них зустрічаються терміни «податкова система», «податкова дисципліна», «податкова справа», назви окремих видів податків, «продкампанія», «продподаткова кампанія». Лише у січні 1924 р. нарком фінансів УСРР С.Кузнецов, виступаючи на VIII Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові, визнав, що «наша податкова політика була невідповідна до селянського господарства»¹⁶. Він підкреслював її надмірну фіскальну складову, тобто одну з ознак, але не аналізував структурних і мотиваційних компонентів.

Поняття «податкова політика», навіть за умов її ототожнення з класовою політикою впродовж другої половини 1920-х рр., дуже повільно проникало в аналітично-прикладну літературу. Практики податкової справи, які стояли біля витоків становлення податкової системи в УСРР, намагалися уникати терміна «податкова політика», зосереджуючись на статистично-економічних показниках надходження коштів від стягнення конкретних податків¹⁷. Вони займалися організаційно-технічними проблемами, інші, підсумовуючи досвід впровадження та використання промислового податку, розмежовували «податкову і фінансову політики»¹⁸. Відомий у 1920-х рр. фахівець податкової справи В.Доброгаєв, підкреслюючи «відбиток класової фінансової політики», визнав «норми доходності» і методи «нарахування нормативної доходності» – «надзвичайно суттєвим фактом податкової політики»¹⁹. І.Мінгулін, який у 1927 р. опублікував монографію про шляхи подолання приватного капіталу, вважав податки ефективним методом його регулювання. Він зазначив недостатню «диференціацію і гнучкість податкової політики і практики», які були необхідні, щоб «податкова політика швидко схоплювала потреби народного господарства і швидко диференціювала свою роботу відповідно до цих потреб»²⁰.

Поєднання політики і практики оподаткування, яке застосував І.Мінгулін, дещо вирізняє його інтерпретацію «податкової політики» від тлумачень Ю.Ларіна²¹. Останній особливо виокремлював класове спрямування податкової та фінансової політики держави для обмеження приватного капіталу. Він не перший, хто звернув увагу на «тягар оподаткування», але винятковий стосовно класового принципу впровадження податкової політики з дотриманням соціально-класової диференціації приватних підприємців села і міста, особливо «куркульсько-капіталістичних груп». Уважаючи себе фахівцем у галузі теорії і практики економічної

¹⁴ Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики (печатается как руководство партработникам). – Томск, 1921. – С.4.

¹⁵ Бухарин Н. Строительство великой кооперации. – Х., 1920. – 20 с.

¹⁶ 8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 р. – Х., 1924. – С.64.

¹⁷ Гринштейн А. Наши финансы за годы нэпа (Уроки и перспективы) // Хозяйство Украины. – 1925. – №3. – С.134–146; Шевцов Ф. Поступление прямых налогов по Украине // Финансовый бюллетень. – 1925. – №1/2. – С.8–19.

¹⁸ П.Р. Пять лет промышленного налога // Финансовый бюллетень. – 1926. – №19/20. – С.8–11.

¹⁹ Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства // Хозяйство Украины. – 1928. – №10. – С.149.

²⁰ Мингулин И. Пути развития частного капитала / С пред. А.З.Гольцмана. – Москва; Ленинград, 1927. – С.128.

²¹ Ларин Ю. Советская деревня. – Москва, 1925. – 384 с.; *Его же*. Частный капитал в СССР. – Москва; Ленинград, 1927. – 310 с.

політики, Ю.Ларін висловлював гіпотези, прогнози, припущення, обґрунтовуючи сумнівною статистикою, якої цурався В.Ленін, хоча добре знав цього політичного аналітика. Книги Ю.Ларіна, котрий радився зі своїм зятем М.Бухаріним, вирізнялися категоричністю висновків і наявністю теоретичних узагальнень. Знаючи процедури ухвалення партійних рішень, він був абсолютно переконаний, що «основні принципові лінії податкової політики вирішувались партією, а тому у самій політиці годі шукати викривлень нашої програми і загальної лінії»²². Оберігаючи «чистоту» класової лінії партії в її «податковій політиці», Ю.Ларін зневажливо відгукувався про «практичні тонкощі всіляких об'ємних, багатопараграфних податкових "положень", "правил", "постанов" – все це розроблялося і керувалося уже апаратами, які перебували під безпосереднім керівництвом опозиції»²³. Виокремлення Ю.Ларіним податкової політики і практики, партійної лінії і повсякденної податкової практики, незважаючи на класове спрямування, має теоретичне значення для розуміння терміна «податкова політика». В якому випадку його доцільно застосовувати, враховуючи історичні реалії функціонування податкової системи, а за яких обставин варто утриматись? Стає очевидним, судячи з аналізу літератури 1920-х рр., умовність, а не універсальність застосування самого терміна, особливо фахівцями податкової справи. Його уникали з прикладних міркувань, а не якихось ідеологічних застережень. Повсякденна практика оподаткування і структурно-функціональна побудова радянської податкової системи, хоч і обслуговували класову сутність фінансової політики держави, проте використовували спеціальні терміни і поняття. Відносний економічний лібералізм невідомої доби, нормативно-правове регулювання діяльності податкового апарату й дуже прагматичний порядок оподаткування унеможливлювали часте застосування невластивого терміна «податкова політика».

Докорінний злам в теорії і практиці класової фінансової політики відбувся з реанімації ідеї та принципів продрозверстки, яка трансформувалася у «надзвичайні заходи» хлібозаготівлі січня – червня 1928 р., згодом стала повсякденним явищем до середини 1930-х рр. Теоретично і концептуально податкова політика стала невід'ємною складовою ідеології «класової боротьби» після «розгрому опозиції» в особі М.Бухаріна, О.Рикова, М.Томського, а насправді прихильників концепції непу. Їх «партійне таврування» відбулося на квітневому 1929 р. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), під час якого гостро дискутували М.Бухарін та Й.Сталін стосовно «данини»²⁴, сплаченої селянством за більшовицькі перетворення соціально-економічних відносин. 1929-й став справді переломним, але не лише в контексті сталінської статті «Рік великого перелому» з відповідної установкою докорінної реконструкції сільського господарства, а й скасування позитивного досвіду попередніх років. Він позначився також на теоретичних і методологічних основах гуманітарних і прикладних наук, які спиралися на марксистську парадигму суспільного розвитку. Теорія класовості стала пріоритетною і домінантною в історичних дослідженнях.

Десятиліттями термін «податкова політика» кочував від одного покоління істориків до іншого, які обирали соціально-економічну проблематику міжвоєнного періоду радянської історії. Він фігурує як концепція в колективних та індивідуальних монографіях з історії «народного господарства», в кандидатських дисертаціях,

²² Ларин Ю. Частный капитал... – С.269.

²³ Там же. – С.269.

²⁴ Как ломали нэп: Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг.: В 5 т. – Т.4: Объединённый пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 16–23 апреля 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П.Данилов, А.Ю.Ватлин, О.В.Хлевнюк (отв. ред.) и др. – Москва, 2000. – 767 с.

які з'явилися 1949–1959 рр.²⁵ Історики виділили хронологічні рамки переходу від розверстки до непу 1921–1922 рр., які справді відповідали реальним подіям, але ідеалізували неп, виокремлювали продовольчу політику, регулятивну функцію податкової політики. Радянська історична наука, досліджуючи поняття та явища «перехід до непу», «відбудовний період» «народного господарства» в 1921–1925 рр., сприймала їх як перехід від капіталізму до соціалізму. Вони набули в історіографії непохитних концептуальних схем, які використовувалися поколіннями істориків. Провідні дослідники аграрної історично-економічної проблематики, котрі спромоглися у 1960-х рр. на підготовку колективних праць²⁶, залишилися на теоретичних засадах концепції класовості фінансової і податкової політики. Вона викликає сумнів не присутністю теорії «класової боротьби», а домінантним становищем концепції податкової політики, підміна нею податкової системи, яка мала конкретні організаційні форми, методи, принципи і порядок функціонування. Не викликає заперечення використання терміна «продовольча політика» для 1918–1920 рр., застосованого Ю.Кондуфором в індивідуальній монографії 1964 р.²⁷ Він дослідив законодавче оформлення продовольчої політики, тобто показав юридично-правову легітимність терміна та явища, її реалізацію в Україні.

Фактологічна паритетність між частотою використання термінів «продовольча» і «податкова» політика в історичних дослідженнях спостерігалася до середини 1960-х рр., а далі дивовижне позбавлення тематики «класової боротьби». Вона дуже концентровано висвітлена в індивідуальних монографіях російського радянського історика І.Трифонов. Впродовж десяти років, починаючи з виходу його першої книжки 1966 р., він інтенсивно висвітлював історію класів та «класової боротьби», ніби намагався реанімувати її минуле²⁸. Термін і явище «податкова політика» становлять основу його теоретичного відтворення соціального минулого, тому що на початку 1920-х рр. було звичайне збройне придушення селянських повстань, а не «класова боротьба». Селяни не вели боротьбу з міським і сільським пролетаріатом, а тим паче з індустріальними робітниками. Форм такої боротьби не було, а саме розверстка і навіть продподаток стали причиною протестів на селі. Податкова політика у книжках І.Трифонов не обмежується фіскальною, регуляторною функціями, а також карально-репресивною. Як їх історична зумовленість постає концепція перехідного періоду, подолання «класового опору», відтак організаційно-технічна складова функціонування податкової системи з усіма її принципами висвітлюється як фактологічний додаток класової податкової політики.

Концепт «класової боротьби», характерний для монографічних досліджень радянських істориків 1970–1980-х рр., в яких податкова політика розглядається серед факторів системного усунення приватного капіталу з дрібної торгівлі та

²⁵ Нариси розвитку народного господарства УРСР / За ред. Д.Ф.Вірника. – К., 1949. – 539 с.; Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1950. – 21 с.; Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1959. – 24 с.; Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р. / Ред. А.Г.Слюсарський. – Х., 1953. – 101 с.; Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922 гг.). – Москва, 1954. – 186 с.

²⁶ Развитие народного хозяйства УРСР (1917–1967 гг.): У 2 т. – Т.1 / Ред. кол.: Д.В.Вірник, В.В.Бондаренко. – К., 1967. – 459 с.; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: У 2 т. – Т.1 / Ред. кол.: З.П.Шульга, Д.В.Вірник, М.А.Рубач. – К., 1967. – 511 с.

²⁷ Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.). – К., 1964. – 260 с.

²⁸ Трифонов И.Я. Очерки истории классової борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937). – Москва, 1966. – 247 с.; Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1925 гг.). – Ч.2: Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – Ленинград, 1969; Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – Москва, 1975. – 406 с.

промисловості²⁹. Наприклад, І.Ісаєв використовує терміни «система податкового обкладання», «податкова система», «податкова політика», але без пояснення їх структурного і функціонального походження, навіть ототожнюючи їх. «Податкова політика (і податкове законодавство) стосовно приватного сектора, – наголошував він, – спочатку характеризувалося спробою охопити в якості об'єкта оподаткування найрізноманітніші форми приватного підприємництва. Характерним для цієї системи було обкладання не майнових об'єктів, а форм господарської (промислової) діяльності, що пояснювалось особливостями господарської структури і слабкістю обліково-податкового апарату»³⁰. Судячи з контексту його фрази, «податкова політика», отже й «податкове законодавство» були одночасно і системою. Поєднання «податкова політика» та «податкове законодавство», використане ним, додало її концептуальним засадам історичних організаційно-правових форм, тобто невластивих ознак і функцій. Ніхто з істориків не переймався вивченням відмінностей самих явищ податкової системи і податкової політики на початку непу, їх подальшої еволюції, тому в історіографії панували ситуативне і довільне тлумачення. Історикам стало зручно використовувати власні теоретичні конструкції, спираючись на історіографічну традицію, тому й на початку 1980-х рр. продовжували виходити праці з ключовим концептуальним терміном «податкова політика»³¹. Він був основним для книжки М.Залеського 1940 р.³², автор якої висвітлював здійснення податкової політики на селі, отримавши постійну прописку в історіографії непу та аграрних перетворень. Траплялися винятки, коли економісти бралися за справу висвітлення історії податків у СРСР, обґрунтовано застосовуючи термін «податкова система». Він постає у працях Г.Мар'яхіна 1952 та 1964 рр., де податкова політика стає похідною, не домінантною³³. Дослідник не заперечував факту і наявності податкової політики партії, на чому мало хто наголошував, позаяк вона була пріоритетом ЦК ВКП(б), але зосередився на структурних і функціональних особливостях радянської податкової системи. Не декларуючи принципу історизму, Г.Мар'яшін показав функціонування податкового апарату, стягнення податків з селян, тобто один з структурних напрямів податкової системи.

Пояснити подібну ситуацію сталістю класово-формаційної парадигми вивчення соціально-економічних відносин, яку заклав Й.Сталін у 1929 – на початку 1930 рр., можна, але відносно, адже була хрущовська «відлига» з розвінчуванням «культу особи», однак залишився культ методології історичних досліджень. Активізація проблематики «класової боротьби», яка припадає на перші роки правління Л.Брежнєва, не могла бути зумовлена формуванням нового культу, а відтак відносним поверненням до самого духу сталінізму. Відповіді на ці запитання не знаходимо у спеціальному історіографічному дослідженні, яке стосувалося ідеологічних і теоретичних засад радянської історичної науки 1960–1980-х рр.³⁴ Історіографічні праці тих

²⁹ *Архипов В.А.* Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х гг. – Москва, 1978. – 263 с.; *Турченко Ф.Г.* Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.; Одеса, 1987. – 199 с.; *Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму.* – Москва, 1986. – 252 с.

³⁰ *Исаев И.А.* Проблемы правового регулирования советской многоукладной экономики // *Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму.* – С.181.

³¹ *Соколов Н.Г.* Налоговая политика советского государства в доколхозный период. – Куйбишев, 1981. – 88 с.; *Денисовец П.М.* Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр. // *Український історичний журнал.* – 1982. – №6. – С.88–96.

³² *Залеский М.Я.* Налоговая политика советского государства в деревне. – Москва, 1940. – 108 с.

³³ *Марьяхин Г.Л.* Налоговая система СССР. – Москва, 1952. – 245 с.; *Его же.* Очерки истории налогов с населения СССР. – Москва, 1964. – 252 с.

³⁴ *Алексеева Г.Д.* Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е гг. XX в.). – Москва, 2003. – 246 с.

років, присвячені теорії і практиці непу, навіть розвитку аграрної теорії у СРСР кінця 1920–1930-х рр.³⁵ Очевидним є те, що радянська історіографія втратила експертну функцію, не мала інституційних ознак справжньої історіографічної критики, навіть фактографічних тлумачень, тому залишились непомітними принципові питання, серед яких ототожнення податкової системи і податкової політики. Теоретично інноваційним сприймається звичайне висвітлення продовольчої політики в характерних для неї хронологічних рамках, тобто дослідники намагалися дотримуватись принципу історизму в елементарних і банальних речах, не вигадувати терміни і концепції, які не мали безпосереднього відношення до реальних подій.

Історіографічні традиції виявилися дуже консервативними з огляду на використання терміна й концепту «податкова політика» сучасними дослідниками, навіть представниками нового покоління істориків, які виростили в умовах деідеологізації історичного та історіографічного дискурсів. На початку 1990-х рр. історична наука звернулася до «білих плям» історії – заборонених у радянські роки проблем соціально-політичного та економічного розвитку суспільства: голодоморів, політичних репресій, депортацій. Пріоритетні для багатьох поколінь радянських істориків теми виявилися другорядними, не популярними. Дехто з молодих українських історіографів констатував кризу історичної науки³⁶, яка справді визначалася концептуально і пріоритетами фундаментальних досліджень. Тоді закладалися теоретичні та методологічні основи сучасної української історичної науки, спостерігалася системна ревізія її концептуальних основ, фактологічних пріоритетів.

С.Кульчицький, переосмислюючи в 1990-х рр. концептуальні засади реальної історії УСРР 1920-х рр., використав кілька влучних історіографічних підходів: концепція «державного капіталізму», концепція «кооперативного соціалізму»³⁷. Він переглянув попередні власні тлумачення непу, виділив справжню ленінську тактику і стратегію нової економічної політики, аргументовано довів факт відсутності повноцінного й реального непу в 1921 р. через наявність пролонгованої розверстки, репресивної системи стягнення продподатку. Однак важливо підкреслити інше: учений ніде не згадує концепту «податкова політика». Пише про економічну, соціальну політику, але жодним словом – про податкову. У передмові до збірника документів про голод 1921–1923 рр. в Україні він називає продовольчу розкладку «складовою частиною економічної політики», документально підкреслює наявність «основних принципів радянської продовольчої політики»³⁸, здійснення «продовольчої кампанії», використовує терміни «податковий тягар», але уникає концептуального визначення «податкова політика». Про неї не згадує й упорядник цитованого збірника – О.Мовчан, яка також не афішувала цього терміна у структурних підрозділах і тексті своєї монографії 1988 р.³⁹ Ми виключаємо випадковість, враховуючи поважне місце С.Кульчицького, О.Мовчан в історіографії зазначеної проблеми. Вони, на нашу думку, уникали його через відсутність фактологічного та історичного прецеденту в реаліях історії 1921–1923 рр., демонструючи прикладне застосування принципу

³⁵ Дмитренко В.П. Некоторые вопросы непу в советской историографии 60-х гг. // Вопросы истории. – 1972. – №3. – С.67–75; Фигуровская Н.К. Развитие аграрной теории в СССР конец 20-х – 30-е гг. – Москва, 1983. – 383 с.; Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х гг. – Москва, 1979. – 342 с.

³⁶ Головки В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – 227 с.

³⁷ Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.137; Його ж. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995. – С.49, 135.

³⁸ Голод 1921–1923 рр. в Україні: Зб. док. і мат. / Упор.: О.М.Мовчан, А.П.Огінська, Л.В.Яковлева; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1993. – С.5–19.

³⁹ Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к непу. – К., 1988. – 123 с.

історизму. Навіщо прилаштовувати термін до соціально-економічних явищ, якими займалися інші структури – податкова система з наркомпродівським та наркомфінансовим апаратами? Принагідно зазначимо, що С.Кульчицький використовує визначення «наркомпродівський» апарат⁴⁰. Він залишився на концептуальних засадах нової інтерпретації непу, особливо в частині концепції «державного капіталізму» і «кооперативного соціалізму», уникаючи згадки та інституційного виокремлення «податкова політика», продемонструвавши їх в індивідуальних монографіях 1996 та 1999 рр.⁴¹, у колективних працях з історії селянства та економічної історії України, опублікованих з інтервалом у п'ять років⁴². У фундаментальному виданні про взаємовідносини держави, суспільства і особи міжвоєнного періоду в Україні, яке опубліковане 2013 р., С.Кульчицький не згадує про «податкову політику»⁴³, хоча фінансова політика «держави-комуни», про яку пише шановний історик, мала вплив на соціально-економічні відносини. Концептуальна послідовність, якої дотримується учений, доводить абстрактність і ситуативність застосування терміна «податкова політика» в історіографії.

Історик-аграрник В.Калініченко, вивчаючи соціально-економічні та організаційно-виробничі основи функціонування селянського господарства в радянській Україні 1920-х рр., навіть не залучив «податкову політику» до засобів державного регулювання його розвитку⁴⁴.

Наявність чи відсутність терміна «податкова політика» в конкретно-історичних дослідженнях соціально-економічних відносин в УСРР 1920-х рр., на наш погляд, є концептуальним вибором того чи іншого історика. Вони засвідчують теоретичний рівень роботи, прикладне застосування історизму, авторську інтерпретацію. Однак має бути історіографічне і фактологічне обґрунтування його універсальності, історичної адекватності. Чому і досі зберігається його тяглість, традиційне використання без термінологічного доповнення: якщо «податкова політика», то кого і чия – партії, держави, конкретного номенклатурного органу? Подібне уточнення, очевидно, доречне, оскільки надає суб'єктності, а фактам і подіям – історичної конкретики. Дотримуючись основних принципів історіографічного методу, проаналізуємо праці прихильників терміна, отже і явища, «податкова політика».

За кількістю історіографічних джерел і дисертаційних досліджень сучасних істориків, у яких згадується податкова політика в якості предмета і концепції, виокремлюються 2000–2015 рр. Окремий підрозділ монографії О.Ганжі так і називається: «Податкова політика радянської держави», а зміст стосується заміни розверстки продподатком, стягнення останнього з використанням адміністративно-репресивного механізму, ситуативної появи єдиного сільськогосподарського податку⁴⁵. Дослідниця розглядає податкову політику в контексті економічної політики, але без залучення податкового законодавства і аналізу партійних документів. Вона вважає, що запровадження 19 травня 1923 р. єдиного сільгосподатку відбувалося з «метою уніфікації податкової системи»⁴⁶. Постає ще одна дефініція – «податкова система».

⁴⁰ Див.: *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики... – С.36.

⁴¹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С.143, 181, 208; *Його ж.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С.8, 122.

⁴² *Історія українського селянства: Нариси в 2 т.* – Т.2. – К., 2006. – С.95–158; *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах.* – Т.2. – К., 2011. – С.154–199.

⁴³ *Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.).* – Т.1. – К., 2013. – С.10–56.

⁴⁴ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – К., 1997. – С.50–53.

⁴⁵ *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – С.55–66.

⁴⁶ Там само. – С.64.

Економічна політика здійснювалася через податкову систему, а не через абстрактну і маловиразну податкову політику, навіть її класова сутність реалізовувалася шляхом диференційованого підходу до оподаткування. Співвідношення «класового» і реального майнового в селянському секторі не слід ототожнювати, особливо на стадії становлення радянської податкової системи. Порядок і процедура оподаткування, починаючи від обстеження його об'єктів до встановлення реальної доходності господарства, не завжди враховували принцип класовості. Він набув жорсткого ідеологічного та фіскально-регулятивного впливу з 1927 р., трансформувавшись у так звані «надзвичайні заходи» 1928 р. і фактично зруйнував основи непу.

З появою єдиного сільськогосподарського податку завершувалася наркомпродівська доба, вдосконалювалася система податків на селі, а уніфікація самої податкової системи станеться внаслідок ліквідації податкових справ Наркомпроду з їх підпорядкуванням Наркомфіном УСРР наприкінці 1923 р. Важко погодитись з думкою О.Ганжі стосовно того, що в «перші роки непу формування державного продовольчого фонду тісно перепліталось з податковою політикою»⁴⁷. Його створення, а насамперед натуральної частини державного бюджету, відбувалося через реалізацію продовольчої політики у вигляді стягнення продподатку в ході «продовольчих кампаній». Загалом можна підтримати визначення «концепція оподаткування», яке застосовує дослідниця, хоча в реальній історії йшлося про порядок оподаткування. Термін «порядок» постає в низці законодавчих актів держави, що безпосередньо стосувалися податкової справи, який не вирізнявся наявністю концептуальності, а швидше добром організаційно-технічних та економічно-майнових складових.

Інституційним осередком вивчення аграрної історії України, починаючи з другої половини 1990-х рр., стає Наукове товариство істориків-аграрників та Науководослідний інститут селянства, що діють на базі Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. Довкола них формується наукова школа, засновником якої є А.Морозов. Майже в кожному числі друкованого щорічника «Український селянин» висвітлювалася непівська проблематика, яка посідає пріоритетний напрям аграрних студій. Історики системно досліджують функціонування податкової системи в УСРР 1920-х рр., але в контексті податкової політики радянської держави по відношенню до окремих груп селян. Саме такою проблемою переймається В.Лазуренко. У статті за 2002 р. він зазначає, що В.Ленін визначив у 1918 р. «основні принципи податкової політики щодо селянства», але обмежився висвітленням «податкового тягаря» на заможні групи⁴⁸. Однак дослідник не розвиває власної тези стосовно ленінських принципів податкової політики, констатує формальну зміну розверстки податком у березні 1921 р. А далі, висвітлюючи стягнення продподатку, він наголошує, що з «метою уніфікації податкової системи та зростання авторитету “червінця” серед селян, декретом ВУЦВК та РНК Української СРР від 19 травня 1923 р. був запроваджений єдиний сільськогосподарський податок»⁴⁹. Тверда радянська валюта (червінець), який сприяв стабілізації грошової системи в УСРР та використовувався у зовнішній торгівлі, кредитуванні промисловості, майже не потрапив на село, а тим паче до рук селян. Однак це тема іншого дослідження. Ми уже зазначали організаційно-інституційні фактори уніфікації податкової системи, яка не залежала від упорядкування одного з видів податку, оскільки функціонували інші, не менш вагомі, але і вони не впливали на структурно-функціональні та організаційні основи радянської

⁴⁷ Там само. – С.66.

⁴⁸ Лазуренко В.М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу непу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип.6. – Черкаси, 2002. – С.109.

⁴⁹ Там само. – С.110.

податкової системи, яка мала власну вертикаль і горизонталь. «Податкова політика радянської влади, – зазначає В.Лазуренко, – об'єктивно викликала незадоволення економічно зміцнілого за роки НЕПу селянства»⁵⁰. Невдоволення, навіть великих соціальних груп суспільства, завжди проявляється індивідуально, але за радянської «податкової політики» селянство все ж «зміцніло», відтак питання фінансової функції у формі «податкового тягара», про які постійно згадує дослідник в статті, не мали негативного впливу. Його старший наставник А.Морозов підкреслює їх конструктивність, тому що «податкова політика часів непу принесла значну полегкість селянству, дала йому великі економічні вигоди»⁵¹. Порівняно з періодом «воєнного комунізму», а саме так її інтерпретує історик-аграрник, безперечно. Однак, на наше переконання, суперечливість тези обох згаданих дослідників полягає в ототожненні кількох процедурних питань оподаткування: «податкового тиску», «податкового тягара», «податкової політики». Два перших поняття потребують змістового тлумачення, реального зіставлення суми оподаткування до валової продукції, товарної частини, пересічної доходності селянського двору і кожної десятини землі, голови худоби, майна селянського двору. За таких умов можна говорити про силу і вплив «податкового тиску» на конкретні господарства – заможні і незаможні. Однак В.Лазуренко дотримується власної концепції висвітлення радянської податкової системи⁵², зосереджуючись на феномені «податкової політики» держави, але без структурно-функціонального аналізу діяльності податкових управлінь Наркомпроду і Наркомфіну, їхніх штатних установ на місцях.

На подібних методологічних принципах написана монографія С.Корновенка й В.Лазуренка⁵³, яка вийшла 2004 р., хоча кандидатська дисертація С.Корновенка 2000 р. стосувалася податкової політики радянської влади в українському селі 1921–1925 рр.⁵⁴ Вона була чи не першою роботою в українській сучасній історіографії, яка актуалізувала забуту проблему, але її автор не подолав усталених історіографічних схем. Збережено теоретичний концепт «відбудовний період», а поняття «податкова політика» фактично стало концепцією вивчення складної соціально-економічної проблеми, якою лишається радянська податкова система в УСРР 1920-х рр. Ніхто не наважився дослідити її під історичним кутом зору, як і податкову політику в контексті фінансової та економічної політики радянської влади. Обмежуватися лише поясненням її класової сутності, екстраполюючи на селянство, щоб показати податковий тиск авторитарного комуністичного режиму, мабуть замало. Галузевий і секторальний підхід, який засновано в статті Т.Козацької про систему оподаткування і самооподаткування селян в УСРР 1928–1930 рр.⁵⁵, більш конкретніше розкриває класову сутність більшовицької податкової політики, особливо дивний феномен «самооподаткування».

Фрагментарно податкова політика постає в монографіях О.Сушка, О.Латишевої, В.Олянич, які стосуються соціально-економічного інституту приватного

⁵⁰ Там само. – С.111.

⁵¹ Історія українського селянства. – Т.2. – К., 2006. – С.28.

⁵² Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси, 2003. – 160 с.; *Його ж.* Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси, 2005. – 218 с.

⁵³ Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004. – 188 с.

⁵⁴ Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі і відбудовний період (1921–1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.

⁵⁵ Козацька Т.Ю. Система оподаткування та самооподаткування селян в УСРР 1928–1930 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Мат. п'ятих наук. читань, присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С.151–157.

підприємництва, організації системи державного та кооперативного майнового страхування⁵⁶. На думку О.Сушко й В.Олянич, податкова політика радянської влади не сприяла розвитку приватного підприємництва, а була спрямована на його регулювання та обмеження⁵⁷.

Дисертаційні праці, захищені у 2000 р. С.Корновенком, у 2007 р. С.Міняйло⁵⁸, у 2014 р. Н.Скрипчинською⁵⁹, крім інтервалу у сім років, мають ще і спільну методологічну канву. На перших сторінках автореферату двох останніх зустрічаємо тотожне тлумачення податкової політики, яка «визначає характер і мету податкової системи». У 1921–1923 рр. загалом сформувалися принципи нового економічного курсу і фінансової політики, а продовольча політика входила до складу господарської, але не податкової політики. Однак швидко постала податкова система, яка вирізнялася організаційно-структурним дуалізмом в особі Наркомпроду і Наркомфіну, а її «характер і мету» визначала фінансово-економічна політика держави. Дослідники констатують готовність комплексно вивчити «проведення радянської податкової політики в українському селі», «реалізацію більшовицької податкової політики», але стають заручниками власного концептуального вибору. Не факт, що продрозкладка була «основним елементом податкової політики радянської влади на початку 1920-х рр.», як про це зазначає Н.Скрипчинська⁶⁰, тому що розверстка не мала ознак податку, а швидше натуральної повинності селян. Доведено, навіть самим В.Леніним, що продрозверстка і продподаток належали до продовольчої політики влади, а не податкової. Чомусь дослідниця говорить про наявність повинностей у 1927–1929 рр., а на початку 1920-х рр. ігнорує. Можна погодитись з нею, що податкова політика мала «фіскально-грабунковий характер», але мають бути висвітлені інституційні, ідеологічно-партійні, фіскальні, структурно-організаційні та інші складові саме податкової політики. Якщо її здійснювали радянські органи влади (наркомати, райвиконкоми, сільради), то без висвітлення податкової системи, політика залишиться історичною абстракцією, політологічною схемою з елементами оподаткування, наявністю класової риторики в контексті теорії тоталітаризму.

Історична наука, крім встановлення хронології подій, має дотримуватись і послідовності застосування термінів, визначень, понять, які стосуються історії виникнення і розвитку соціально-економічних явищ. Легковажне і не завжди адекватне їх використання, почасти хаотичне і тавтологічне, заважає відтворенню історичних подій, встановленню фактів. Можна погодитись з твердженням харківського історика Ю.Волосника про те, що податкова політика у 1920-х рр. була «дієвим важелем регулювання приватнопідприємницької ініціативи», але у його концептуальній фабулі подібну роль посідала і податкова система⁶¹. З контексту монографії можна виділити кілька складових податкової політики – «класовий принцип при оподаткуванні

⁵⁶ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003. – 251 с.; Латішева О.В. Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УРСР 20–30-х рр. XX ст. (Історичний аспект). – Х., 2011. – 352 с.; Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект. – Х., 2012. – 304 с.

⁵⁷ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва... – С.84; Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво... – С.51.

⁵⁸ Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930–1939 рр.): історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007. – 20 с.

⁵⁹ Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 20 с.

⁶⁰ Там само. – С.15.

⁶¹ Волосник Ю.П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). – Х., 2014. – С.75, 80.

непманів місцевими податками», «податковий тиск», «невиправдано високий рівень оподаткування». Перелічені складові мали б бути названі в нормативно-юридичних актах держави або ж партійних органів, тоді стала б зрозумілою класова податкова політика. Надходженням коштів до бюджету займалася не податкова політика, а фінінспектори та податковий апарат загалом. Він одним із перших наважився здійснити періодизацію здійснення податкової політики в роки непу, забуваючи що неп – це теж політика з фазами, формами і стадіями розвитку. Однак така спроба формалізує саму концепцію з використанням поняття і явища «податкова політика». До першого етапу Ю.Волосник відносить 1921–1923 рр., упродовж якого «відбувається відновлення податкової системи». Можна погодитися з появою податкової системи, але не з «відновленням», оскільки виникла абсолютно нова радянська податкова система. Другий етап (весна – кінець 1924 р.), третій (кінець 1924 – кінець 1925 рр.), а новий етап припадає на 1926–1927 рр. Критерієм періодизації постає відношення податківців до непманів і підприємців, руйнівна сила «податкового пресу» до «нової буржуазії»⁶². Малопереконливий принцип для періодизації складного і суперечливого явища, яким була податкова політика, як складова частина фінансового та економічного курсу. Фіскальна і стимулююча функції, про які зазначає дослідник, набагато ближча до суті податкової політики. Для її системної характеристики і періодизації необхідно долучати базові принципи функціонування непу, його тактико-стратегічний курс (теорія «повороту керма» М.Бухаріна), бюджетна складова фінансової політики тощо. Однозначно неприпустимо, на нашу думку, ототожнювати явища «податкова політика» і «податкова система», оскільки вони є різними за структурою, функціями, інституційним походженням.

Отже, дослідивши історіографію становлення і впровадження концепції «податкова політика», її ситуативне застосування, зазначимо факт схематичного ототожнення понять і явищ – «податкова політика» та «податкова система». Обидва заслуговують на конкретне історичне дослідження, але через виявлення загального, особливого та одиничного. Не можна висвітлювати податкову політику через абстрактну констатацію класового принципу її здійснення, конкретний порядок оподаткування. Недостатньо обмежуватись одним із видів податку, навіть системи податків (єдиний сільськогосподарський). Варто розкрити еволюцію організаційно-функціональних складових радянської податкової системи. Вона була представлена в 1921–1923 рр. діяльністю наркомпродівського і наркомфінівського податкових апаратів, підсистем єдиного цілого.

Податкова політика не була самодостатньою та інституційно самостійною, яка залежала від загальних принципів економічної і фінансової політики центральних партійних органів. Якщо вважати ВКП(б) державною партією, то податкову політику можна називати політикою держави по відношенню до селян, непманів. Однак, дотримуючись принципу історизму, схилиємось до іншого висновку: податковою справою займалися радянські органи влади – ВУЦВК, Раднарком УСРР, Наркомпрод, Наркомфін, частково Держплан УСРР. Вони виписували «податкове законодавство» і визначали порядок оподаткування, встановлювали процедуру стягнення конкретних податків. Говорячи про податкову політику, історики дещо політизують економічно-господарські інститути влади, надають їм невластивих ознак і повноважень. Вона має свій предмет дослідження, як і будь-яка політика з відповідними фазами, але принципового, не ситуативного значення. До цієї категорії належать: політика «воєнного комунізму», неп, «українізація», коренізація. Має науково-дослідну

⁶² Там само. – С.86–87.

перспективу податкова політика політбюро ЦК ВКП(б), яка справді піддається періодизації і структуруванню. Суперечливим, на нашу думку, було б застосування формулювання «податкова політика Наркомфіну», який мав певні повноваження у царині доходної й витратної частини державного та місцевих бюджетів, але питання фінансової та економічної політики належало до пріоритетів партійних структур.

Огляд історіографічного доробку з проблеми початкового етапу формування радянської податкової політики засвідчує необхідність системних підходів, нових праць, які б усебічно і критично аналізували всі складові податкової політики російських більшовиків.

REFERENCES

1. Alekseeva, G.D. (2003). *Istoricheskaja nauka v Rossii. Ideologija. Politika (60–80-e gg. XX v.)*. Moskva. [in Russian].
2. Arkhipov, V.A. (1978). *Bojba protiv kapitalisticheskikh elementov v promyslennosti i torgovle 20-e – nachalo 30-kh gg.* Moskva. [in Russian].
3. Denisovets, P.M. (1982). Podatkova politika radianskoi derzhavy shchodo selianstva Ukrainy v 1921–1929 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 88–96. [in Ukrainian].
4. Dmitrenko, V.P. (1972). Nekotorye voprosy nepa v sovetskoj istoriografii 60-kh gg. *Voprosy istorii*, 3, 67–75. [in Russian].
5. Figurovskaja, N.K. (1979). *Izmeneniya sotsialnoj struktury sovetskogo obschestva 1921 – seredina 30-kh gg.* Moskva. [in Russian].
6. Figurovskaja, N.K. (1983). *Razvitie agrarnoj teorii v SSSR konets 20-kh – 30-e gg.* Moskva. [in Russian].
7. Hanzha, O.I. (2000). *Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Holovko, V.V. (2003). *Istoriografija kryzy istorychnoi nauky. Ukrainskyi kontekst*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kalinichenko, V.V. (1997). *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period nepu: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kolesnyk, I. (2005). Istoriografichni dyskurs v Ukraini: realii ta prohnozy. *Suchasna ukrainska istoriografija: problemy metodolohii ta terminolohii: Mat. Vseukr. nauk.-metodol. seminaru (Kyiv, 17 chervnia 2004 r.)*, 31–32. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kondufor, Ju.Ju. (1964). *Ukreplenie sojuza rabocheho klassa i krestjanstva v period grazhdanskoj vojny (v khode provedeniia prodovolstvennoj politiki 1918–1920 gg.)*. Kiev. [in Russian].
12. Kononenko, H.K. (1950). *Perekhod k novoi ekonomicheskoi politike na Ukraine (1921–1922 gg.)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Russian].
13. Kornovenko, S.V. (2000). *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli i vidbudovnyi period (1921–1925 rr.)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk. [in Ukrainian].
14. Kornovenko, S.V., Lazurenko, V.M. (2004). *Selo. Khib. Hrosbi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli u period NEPu*. Cherkasy [in Ukrainian].
15. Kozatska, T.Yu. (2004). Systema opodatkuvannia ta samoopodatkuvannia selian v USSR 1928–1930 rr. *Pytannia abrarnoi istorii Ukrainy ta Rossii: Mat. piat'kykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati profesora D.P.Poidy*, 151–157. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
16. Kulchitskyi, S.V. (1990). Nova ekonomichna polityka: uroky dlia sohodennia. *Marsbrutamy istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Kulchitskyi, S.V. (1995). *USSR u dobu novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.)*. *Sproba pobudovy konseptualnykh zasad realnoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Kulchitskyi, S.V. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Kulchitskyi, S.V. (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Kulchitskyi, S.V. (Ed.) (1993). *Holod 1921–1923 rr. v Ukraini: Zh. dok. i mat.*, 5–19. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Latsheva, O.V. (2011). *Stanovlennia i rozvytok systemy derzhavnogo ta kooperatyvnoho mainovoho strakhuвання v USSR 20–30-kyh rr. XX st. (Istorychnyi aspekt)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
22. Lazurenko, V.M. (2002). Podatkova polityka radianskoi derzhavy po vidnoshenniu do ekonomichno mitsnogo selianskoho hospodarstva Ukrainy v dobu nepu. *Ukrainskyi selianyn*, 6, 109. [in Ukrainian].
23. Lazurenko, V.M. (2003). *Zamozbne selianstvo Ukrainy v umovakh nepu*. Cherkasy. [in Ukrainian].
24. Lazurenko, V.M. (2005). *Kurkul chy hospodar? Selianska ekonomika yak sotsialna katehoriia*. Cherkasy. [in Ukrainian].
25. Marjakhin, G.L. (1964). *Ocherki istorii nalogov s naselentia SSSR*. Moskva. [in Russian].
26. Minialoi, S.A. (2007). *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v umovakh formuvannia ta utverdzhenia radhospno-kolbosnoi systemy (1930–1939 rr.): istorychnyi aspekt*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. [in Ukrainian].
27. Movchan, O.N. (1988). *Trudjashchiesja USSR v borbe s prodovolstvennym krizysom pri perekhode k nepu*. Kiev. [in Russian].
28. Olianych, V.V. (2012). *Pryvatne ta kooperatyvne pidpriemnytstvo selianskykh hospodarstv v Ukraini (1921–1929 rr.): istorychnyi aspekt*. Kharkiv. [in Ukrainian].
29. Skrypchynska, N.O. (2014). *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v 20-kyh rr. XX st.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
30. Sokolov, N.G. (1981). *Nalogovaja politika sovetskogo gosudarstva v dokolhoznyj period*. Kujbyshev. [in Russian].
31. Sushko, O.O. (2003). *Osoblyvosti stanovlennia ta funktsionuvannia pryvatnogo pidpriemnytstva v Ukraini periodu nepu (1921–1928): istoryko-teoretychnyi aspekt*. Kyiv. [in Ukrainian].
32. Trifonov, I.Ja. (1966). *Ocherki istorii klassovoj borby v SSSR v gody nepa (1921–1937)*. Moskva. [in Russian].
33. Trifonov, I.Ja. (1975). *Likvidatsija ekspluatatorskikh klassov v SSSR*. Moskva. [in Russian].
34. Turchenko, F.G. (1986). *Ekonomicheskaja politika sovetskogo gosudarstva v perekhodnyj period ot kapitalizma k sotsializmu*. Moskva. [in Russian].
35. Turchenko, F.G. (1987). *Velikij Oktjabr i likvidatsija ekspluatatorskikh klassov na Ukraine*. Kiev, Odessa. [in Russian].
36. Virnyk, D.V., Bondarenko, V.V. (Eds.) (1967). *Rozvytok narodnogo hospodarstva USSR (1917–1967 rr.)*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
37. Volosnyk, Yu.P. (2014). *Podpriemtsi i pryvatne pidpriemnytstvo v radianskii derzhavi u dobu NEPu (na materialakh Ukrainy)*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Oleksandr DANYLENKO

Doctor of Sciences in History (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of Modern History of Ukraine,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Sviatoslav DANYLENKO

Candidate of Sciences in History (Ph. D. in History), Docent,
Department of Source Studies and Special Historical Disciplines,
National Pedagogical M.Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Shaping Soviet Tax Policy (Early 1920s): Historiographical Aspects

Abstract. The purpose of the article is to analyze the historiographic work of Ukrainian scientists on the history of Soviet tax policy in the initial period of its formation. **The methodological basis** of the research are principles of historicism, objectivity and systematicity. While solving the tasks, general scientific and special research historiographical analysis and synthesis of knowledge development, generalization, quantitative, historical-comparative, chronological, retrospective methods were used. **The scientific novelty** of the work is a comprehensive analysis of the state of study of the history of the formation and initial period of operation of the Soviet tax system. Conceptual approaches and techniques used by domestic and foreign specialists for the purpose of scientific reconstruction of this problem, relevant for current practice, have been clarified. **Conclusions.** The analysis of the historiographic work of modern Ukrainian historians has shown that this topic was widely studied. By reinterpreting publicly available sources and bringing into scientific circulation little-known or previously unavailable archival materials, both domestic and foreign, the researchers offered a new vision of the Soviet leadership's attempts to improve economic indicators through transformations and redistribution of financial flows in the Soviet republics, in particular in UkrSSR. Authors have made significant corrections to the content of terminological and conceptual apparatus related to the tax system. At the same time, the fact of mechanical equation of the concepts and phenomena of "tax policy" and "tax system" in historiography, a presence of a class approach, a need for comprehensive generalizing works, which would reinterpret the topic in the broad context of modern economic transformations, is emphasized.

Keywords: domestic historiography, historiographical process, new economic policy, tax policy, tax system, Narkomprod of the UkrSSR, Narkomfin of the UkrSSR.